

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ҲИНДИЙ ТИЛИДАГИ ТАРТИБ СОНЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА МОРФОНОЛОГИЯ ҲОДИСАСИ

Сирожиддин Султанмуратович Нурматов

Тошкент давлат шарқшунослик университети «Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё тиллари» кафедраси доценти, филология фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган тартиб сонларга оид лексемаларнинг шаклланиш жараёнлари атрофлича ўрганилган. Уларнинг ўзига хос фонетик хусусиятлари тадқиқ этилган. Қадимги ҳинд-орий тиллари даврида содир бўлган шакллар ўрта ҳинд-орий тиллари даврига ўтиш жараёнида қандай фонетик ўзгаришларга учраганлиги ҳамда янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб улар таркибида қандай морфонологик ҳодисаси содир бўлганлиги таҳлил этилган.

Калит сўзлар: сон сўз туркуми, тартиб сонлар, лексема, лексик бирлик, морфонология, қадимги ҳинд-орий тиллари, ўрта ҳинд-орий тиллари, янги ҳинд-орий тиллари, санскрит, палий, пракрит, апабҳаранша.

КИРИШ

Илмий манбаларда қайд этилишича, кўпчилик тилларда санок сонлар билан бир қаторда тартиб сонларга оид лексик бирликлар ҳам кенг қўлланилади. Мақолада Жанубий Осиё минтақасида кенг тарқалган ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги тартиб сонларга хос лексик бирликларнинг ўзи хос шаклланиш жиҳатлари тадқиқ этилади. Хусусан, қадимги ҳинд-орий тиллари даврига хос бўлган ведик санскрит ва санскрит, ўрта ҳинд-орий тиллари даврида ривожланган палий, пракрит ва апабаҳаранша ҳамда янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган тартиб сонларга хос лексемаларнинг ривожланишида содир бўлган фонетик жараёнлар таҳлил қилинади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Мазкур мақолани ёзишда ҳинд тилшунос олимларидан Д.Варма, У.Тиварий, Б.Тиварий, К.Гуру, С.К.Чатгержий каби ҳинд тилшунос олимлари томонидан ёзилган кўплаб илмий асарлардан кенг фойдаланилди. Улар томонидан тартиб сонларнинг шаклланишига доир берилган маълумотлар атрофлича

ўрганилди. Тўпланган мисолларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, улар тарихий ҳамда тавсифий методлар асосида таҳлил қилинди.

Ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги тартиб сонлар ўзига хос шаклланиш ва ривожланиш жиҳатлари билан фарқланиб туради. Мазкур мақолада янги ҳинд-орий тилларига хос ҳиндий тилидаги тартиб сонларнинг шаклланишида содир бўлган морфонология ҳодисаси атрофлича ўрганилади. Ҳинд тилшунослигида ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги баъзи тартиб сонлар ўзига хос истисно хусусиятлари билан бошқа тартиб сонлардан ажралиб туради. Яъни, “биринчи”, “иккинчи”, “учинчи”, “тўртинчи” ва “олтинчи” каби тартиб сонларга хос лексемалар бошқа тартиб сонлардан фарқли равишда ўзига хос усулда шаклланганлиги билан фарқ қилади. Тартиб сонларга хос бўлган ушбу лексемаларнинг шаклланишида морфонология ҳодисаси ҳам юз берган. Ушбу мақолада истисно хусусиятига эга бўлган тартиб сонларнинг келиб чиқишига алоҳида урғу берилди.

Таъкидлаш жоизки, тартиб сонларнинг шаклланиши борасида кўплаб ҳинд тилшунос олимлари ўз тадқиқот ишларини олиб борганлар. Хусусан, Сунитий Кумар Чаттержий, Бҳоланатх Тиварий, Удайнараян Тиварий, Дхирендра Варма каби йирик тилшунос олимлар барча сон турлари орасида тартиб сонларнинг ҳам келиб чиқишини тадқиқ этганлар. Илмий асарлардан маълум бўлишича, ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган барча тартиб сонлар ўзига хос шаклланиш хусусиятларига эга. Қуйида уларнинг ўзига хосликлари хусусида алоҳида тўхталамиз.

Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги *पहला pehla*: “биринчи” тартиб сонининг шаклланиши хусусида турли хил қарашлар мавжуд. Баъзи манбаларда ушбу тартиб сони *प्रथिल prathil* шаклидан келиб чиққан дейилади. Тилшунос олим Д.Варманинг фикрича ушбу тартиб сон санскритча қолип *प्र pra थ tha इल il* товуш ва морфемларнинг бирикуви натижасида ҳосил бўлган. Даставвал ушбу сон *पथिल्ल pathill पढिल्ल padhill* шаклларида қўлланилган бўлиб, ҳозирги адабий ҳиндий тилига келиб *पहला pehla*: шаклида қўлланила бошлаган.

Яна бир тилшунос олим У.Тивари эса ушбу лексема санскритча *प्रथम pratham* ҳамда *पढम padham* + *इल्ल ill* қўшилиши натижасида ҳосил бўлган *पढिल्ल padhill* шаклида ривожланиб *पहिल pahil* лексемасига эга бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Б.Тиварий фикрига кўра ушбу лексема пракритдаги *पढम padham*, *पढमिल्ल padhmill*, *पढमिल्लग padhmill* ҳамда апабҳараншадаги *पहिल pahil पहिलअ pahila*, муаннас жинсига

хос бўлган *पहिली pahili:* , *पइली pili:* шаклларида ривожланган. Демак, “биринчи” тартиб сонига хос лексема дастлаб санскрит тилида *प्रथम pratham*, ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган пракрит тилларида *पढमिल्लक padhmillak*, яъни *पढम padham* (бу ерда *र r* нинг таъсири натижасида церебрал товуш ҳосил бўлган) + *इल्ल ill* (санскритча *इल il* кўшимчаси кўшилган) + *क k* ва қайд этилганидек *पढमिल्लक padhmillak* лексемаси ҳосил бўлган. Ўрта ҳинд-орий тилларига хос ардҳамагадийда ушбу лексеманинг *पढमिल्लग padhmillag* шакли қўлланилган. Кейинчалик *पहइल्लअ pahaila* шаклида ҳам қўлланилган. Апабҳаранша тилига келиб бу *पहिलअ pahila* шаклига эга бўлган. Ҳозирги адабий ҳиндий тилига келиб бу лексема *पहिला pahila:* ва *पहला pehla:* шаклларида қўлланила бошлаган. Ушбу лексеманинг муаннас шакли пракритда *पढमिल्लिका padhmillika:*, *पहिल्लिआ pahillia:*, апабҳараншада *पहिली pahili:* , *पहली pehli:* шаклларида ривожланган ва ҳозирги адабий ҳиндий тилига келиб у *पहिली paheli:* ва *पहली pahli:* шаклларида қўлланила бошлаган.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА:

Ҳиндий тилида кенг қўлланиладаган *दूसरा du:sra:* “иккинчи”, *तीसरा ti:sra:* “учинчи” каби тартиб сонларга хос бўлган лексемаларнинг ривожланишига *द्वितीय dviti:у* “иккинчи”, *तृतीय triti:у* “учинчи” каби санскритча шаклларнинг алоқаси йўқ. Баъзи олимларнинг фикрича ушбу лексемаларнинг ривожланиши *द्वि dvi* + *सृत: sritah* ҳамда *त्रि tri* + *सृत: sritah* каби шакллар билан боғлиқ. *सृत srit* “иккинчи” ва “учинчи” тартиб сонига қўлланиладиган *सर sar* га тенгдир. Д.Варма, У. Тиварий каби олимлар бунга тўлиқ кўшилмайдилар. С.К.Чаттержий эса ушбу лексемаларда *सर्-आ sar-a:* суффикслари қўшилганлигини таъкидлайди.

Таъкидлаш жоизки, санскрит тили грамматикасида *त्रि tri* “уч” ва *चतुर् chatur* “тўрт” каби шакллар *तीन ti:n* “уч” ва *चार cha:r* “тўрт” каби санок сонларга хос лексемаларнинг дастлабки шакли сифатида тан олинган. Эътиборли жиҳати шундаки, санскрит тилига хос бўлган ушбу шакллар музаккар ва ўрта жинсга оид шаклларда қўлланилган. Муаннас жинсига хос отлардан олдин эса ушбу лексемалар *तिसृ tisri* *चतसृ chatsri* шаклларида қўлланилган. Бундай фикрларни Паниний ҳам таъкидлайди, унинг фикрига кўра муаннас жинсига оид отлардан олдин *त्रि*

tri “уч” ва *चतुर् chatur* “тўрт” каби санок сонлар тартиб сонлар вазифасини бажарганда улар *तिसृ tisri चतसृ chatsri* шакллари олиган. Ушбу шакллар санскрит тилида эмас, балки авесто тилида ҳам учрайди. Демак, қадимги тилларда “уч” сонининг иккита, яъни *त्रि tri तिसृ tisri* каби шакллари мавжуд бўлган. Қайд этилишича, *तिसृ* шакли асосида санскрит тилида “учинчи” тартиб сони *तृतीय triti:у, तिसृतीय tisriti:у, तिसृतीयकः tisriti:yakah* шаклларида қўлланилган ва айнан шу шакллар орқали *तीसरा ti:sra:* шакли ривожланган.

Ҳиндий тилидаги “иккинчи” тартиб сонига хос бўлган *दूसरा du:sra:* лексемаси ҳам юқоридаги ҳолатда шакллангандир. Таъкидлаш жоизки, тартиб сонлар таркибида учрайдиган *-स-* (*-s-*) товуши иштирок этган шакллар санскрит, палий, пракрит, апабҳаранша тилларида яратилган адабиётларда деярли учрамайди. Шунингдек, қадимги ҳинд адабиёти ва ҳиндий тили шеваларида учрайдиган *दूजा du:ja:* “иккинчи”, *तीजा ti:ja:* “учинчи” каби шакллар санскритча *द्वितीयकः dviti:yakah* “иккинчи”, пракритча *दुइज्जओ duijjao* “иккинчи”, апабҳараншадаги *दुइज्जअ duijja* “иккинчи”; пракритча *तइज्जओ taijjao* “учинчи”, апабҳараншадаги *तइज्जअ taijja, तिज्जअ tijja* каби шакллар орқали ривожланган.

“Тўртинчи” маъносини англатувчи *चौथा chautha:* тартиб сони қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган санскрит тилида *चतुर्थकः chaturthakah*, ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган пракрит тилларида *चउत्थओ chautthao, चउत्थअ chautthaa*, ардҳамагадҳийда *चउत्था chauttha:*, апабҳараншада *चउत्था chauttha:*, *चोत्थअ chotthaa* ва янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилида *चौथा chautha:* шаклларида ривожланган. У.Тиварийнинг талқинича ушбу сон санскритдаги *चतुर्थ chaturth*, пракритдаги *चउत्थ chautth* шаклларида ривожланган ва ҳозирги адабий ҳиндий тилида *चौथा chautha:* шаклига эга.

Ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган *छठा chatha:* “олтинчи” тартиб сонини Д.Варма ҳамда У.Тиварий каби олимлар санскрит тилидаги *षष्ठ shashth* шакли орқали ривожланганлигини таъкидлайди. Д.Варманинг қайд этишича пракрит тилида ҳам ушбу тартиб сонининг *छठा chatha:* шакли мавжуд. Кузатувларимиз натижасида пракрит тилларида бундай шакл учрамади. Бирок, ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган ардҳамагадҳийда *छट्टा chattha:* шакли мавжуд. Фикримизча, “олтинчи” маъносини англатувчи *छठा chatha:* лексемаси санскритда *षष्ठकः*

shashthakah, пракритда *छट्ठओ chhatthao*, апабхараншада *छट्ठअ chhatthaa*, *छट्ठय chathaya* каби шаклларда ривожланган. Оғзаки тилда ушбу сон *छठवाँ chhathva:n* деб ҳам айтилади. Ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган палий тилида *छट्ठो chhattho* билан биргаликда *छट्ठमो chhatthamo* шакли ҳам учрайди. Ўрта ҳинд-орий тиллари даврида *छ chha* товуши билан биргаликда *म ma* товуши ҳам қўлланилган. *छठवाँ chhathva:n* шаклида учрайдиган *वाँ va:n* айнан шу *म ma* товуши билан боғлиқ.

Юқорида ўрганилган лексемалар ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган тартиб сонлар ҳисобланиб, уларнинг шаклланиш босқичлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ҳиндий тилидаги қолган барча тартиб сонлар санок сонларга -*वाँ va:n* қўшимчасини қўшиш орқали ясалади. Масалан, *पाँचवाँ pa:nchva:n* “бешинчи”, *सातवाँ sa:tva:n* “еттинчи”, *दसवाँ dasva:n* “ўнинчи” ва ҳоказо. Тилшунос олим Бимзнинг фикрларига асосланган ҳолда Д.Варма -*वाँ va:n* қўшимчасини санскрит тилидаги -*तम tam* билан боғлайди. Масалан, *पंचतम panchatam* – *पाँचवाँ pa:nchva:n* “бешинчи”. У.Тиварий эса тартиб сон қўшимчасини англлатувчи -*वाँ va:n* аффиксини санскритча -*मः mah* аффиксидан ривожланганлигини таъкидлайди (*पंचमः panchamah पाँचवाँ pa:nchva:n*). Б.Тиварий эса -*मक mak* аффиксидан -*वाँ va:n* ва -*मिका mika:* аффиксидан -*वीं vi:n* аффикси шаклланганлигига алоҳида урғу беради. Жумладан, *पंचमक panchamak* (санскрит тилида) – *पाँचवाँ pa:chva:n* (ҳиндий тилида). Тартиб сонга хос бўлган ушбу шакллар фақат музаккар жинсдаги отлардан олдин қўлланилади. *पंचमिका panchamika:* (санскрит тилида) – *पाँचवीं pa:chvi:n* (ҳиндий тилида). “Бешинчи” маъносини англатиб келаётган ушбу лексемалар фақат муаннас отлардан олдин қўлланилади. Демак, кузатувлар натижасида шуни қайд этиш лозимки, ҳиндий тили шаклланишининг дастлабки босқичлариданок -*वाँ va:n* аффикси қўлланила бошлаган.

ХУЛОСА

Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги тартиб сонларга хос лексемалар лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиниши натижасида куйидаги хулосаларга келинди:

1. Янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги тартиб сонларнинг ривожланишида бошқа сон турларининг шаклланиш босқичлари каби уларга қадимги ва

ўрта ҳинд-орий тилларининг таъсири кучли бўлган. Айниқса, ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган *पहला pehla*: “биринчи”, *दूसरा du:sra*: “иккинчи”, *तीसरा ti:sra*: “учинчи”, *चौथा chautha*: “тўртинчи” ва *छठा chatha*: “олтинчи” каби тартиб сонларга хос лексемаларнинг шаклланишида улар таркибида турли хил морфонологик ҳодисалари юз берганлиги кузатилди.

2. Ҳиндий тилидаги *पहला pehla*: “биринчи” тартиб сони *प्रथिल prathil* шаклидан келиб чиққан бўлиб, у турли хил босқичлардан ўтиб *पहला pehla*: шаклига эга бўлган. Морфонологик ҳодисаси юз бериши натижасида ҳозирги адабий ҳиндий тилига келиб ушбу лексема таркибида *प pra* лигатура шаклида қўлланилган *प r* ҳамда ушбу лексема таркибидаги *ल l* товушлари сақланган. Таъкидлаш жоизки, ҳозирда ҳам адабий ҳиндий тилида санскритча шакл ҳисобланмиш *प्रथम pratham* лексемаси асосан татсама сўзлари билан кенг қўлланилади.

3. *दूसरा du:sra*: “иккинчи” ва *तीसरा ti:sra*: “учинчи” каби тартиб сонлар маъносини англатувчи лексемаларда ҳам морфонологик ҳодисаси юз берган. *दूसरा du:sra*: “иккинчи” тартиб сони даставвал *द्वितीय dviti*:у шаклида қўлланилган бўлса-да, *तीसरा ti:sra*: “учинчи” тартиб сонининг шаклланишига ўхшаб унинг ривожланишига ҳам *-सृ- -sri-* аффиксининг таъсири бўлган. “Учинчи” тартиб сони *तृतीय triti*:у, *तिसृतीय tisriti*:у, *तिसृतीयकः tisriti:yakah* шаклларида ривожланган. Ушбу лексемалар таркибида ҳам *-सृ- -sri-* аффикси иштирок этган бўлиб, морфонология ҳодисаси юз бериши натижасида ушбу лексема *-सरत -sra*:аффиксига айланган. Тартиб сонни англатувчи ушбу аффикс ёрдамида истисно хусусиятига эга бўлган “иккинчи” ҳамда “учинчи” тартиб сонлари шаклланган.

4. Ҳиндий тилидаги истисно хусусиятига эга бўлган *चौथा chautha*: “тўртинчи” ва *छठा chatha*: “олтинчи” маъносини англатувчи тартиб сонлар қадимги ва ўрта ҳинд-орий тиллари даврида ўзига хос равишда ривожланганлиги билан қолган тартиб сонлардан фарқ қилади. Ушбу сонларга хос лексемалар қадимги ҳинд-орий тилларидан то янги ҳинд-орий тилларигача ривожланиши жараёнида улар таркибида *थ tha* ва *ठ* каби церебрал товушлар сақланган. Таъкидлаш жоизки, ушбу тартиб сонларга хос бўлган лексемалар таркибидаги унли ва ундош товушлар мофонология ҳодисаси туфайли қисқарган бўлса-да, лекин улардаги церебрал товушлар сақланиб қолган. Ҳозирги адабий ҳиндий тилида

ушбу тартиб сонлар билан биргаликда қадимги санскритча шакллар ҳам кенг қўланилиши кузатилади.

5. Ҳиндий тилидаги юқорида таҳлилга тортилган истисно хусусиятига эга тартиб сонлардан ташқари қолган барча тартиб сонлар санок сонларга *-वाँ va:n* қўшимчасини қўшиш орқали ясалади. Эътиборли жиҳати шундаки, тартиб сонни англлатувчи *-वाँ va:n* аффикси қадимги ва ўрта хинд-орий тиллари босқичида *-तम tam*, *-मः mah* каби шаклларда ривожланган бўлиб, бу аффикслардаги биронта товуш сақланмаган. Таъкидлаш жоизки, хиндий тили шаклланишининг дастлабки босқичлариданок *-वाँ va:n* аффикси қўлланила бошлаган. Гарчи, ҳозирги адабий хиндий тилида санскритча тартиб сонлар ҳам қўлланилса-да, лекин қолган санок сонларга синтетик усулда *-वाँ va:n* аффиксининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган шаклларнинг кенг қўланилиши нисбатан кўпроқ кузатилади.

REFERENCES

1. Камтапрасад Г. Грамматика хинди. Часть II. Пер. с хинди Г.А. и Р.И.Баранниковых. Под ред. И с предисл. Проф. Б.А.Ларина. -М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1962.
2. Кочергина В.А. Санскрит. –М.: Академической Проект, 2007.
3. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. I қисм. -Т.: ТошДШИ нашриёти, 2003.
4. आर पिशल – प्राकृत भाषाओं का व्यकरण। -पटना, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद् , 1958.
5. उदयनारायण तिवारी - हिन्दी भाषा का उद्गम और विकास। -प्रयाग, 1950.
6. धीरेंद्र वर्मा -हिन्दी भाषा का विकास। -दिल्ली, 1962.
7. भोलानाथ तिवारी - हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद, 1972.
8. Chatterji S.K. The original and development Of Bengali Language. Volume two. - Culkutta, 1975.